

AL-HIKMAH

Jilid	12	ISSN 1985-6822	2020
No.	2		1442

- PENGGUNAAN BAHAN BANTU MENGAJAR BERTEKNOLOGI DALAM PENGAJARAN GURU TAHFIZ MODEL ULUL ALBAB (TMUA)...3-18
Muhd Zulhilmi Haron, Mohd Muslim Md Zalli, Siti Noor Aneeis Hashim, Ahmad Rusli Abdul Gani & Ismail Salleh
- SUMBANGAN GURU PENDIDIKAN ISLAM DALAM AMALAN BIMBINGAN DAN KAUNSELING TERHADAP PELAJAR DAN RAKAN GURU DI SEKOLAH ...19-34
Ruslan Hassan, Farid Mat Zain, Kaseh Abu Bakar & Azmul Fahimi Kamaruzaman
- TAHAP PENCAPAIAN HAFAZAN MURID TAHFIZ MODEL ULUL ALBAB (TMUA) SEKOLAH MENENGAH ...35-52
Siti Nurjanah Mastor Mustafa, Siti Aisyah Johan & Jimaain Safar
- PENERIMAAN PENDEKATAN KEAGAMAAN DALAM PEMULIHAN BANDUAN DI PENJARA MALAYSIA ...53-74
Siti Jamiaah Abdul Jalil, 'Adawiyah Ismail, Abu Dardaa Mohamad, Nor Raudah Siren, Juwairiah Hassan, Khairul Hamimah Mohamad Jodi & Labiba Ahmad
- FUNGSI RUNDINGCARA BAGI MENGUKUHKAN HUBUNGAN PASANGAN BERMASALAH DALAM PERKAHWINAN ...75-92
Mohamad Pairuz Suhairi Abdullah & Zainab Ismail
- HUBUNGAN PAS DENGAN NON-MUSLIM DALAM PERSAINGAN POLITIK ISLAM DI MALAYSIA 1951-2020 ...93-114
Muhamad Faisal Ashaari, Nor Syuhada Roslan & Zulkefli Aini
- PERANAN PUTERA RAJA DALAM TADBIR URUS MUGHAL: TUMPUAN TERHADAP AWRANGZIB ...115-136
Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Mohd Roslan Mohd Nor, Ezad Azraai Jamsari, Md Yazid Ahmad & Noorsafuan Che Noh

Fungsi Rundingcara bagi Mengukuhkan Hubungan Pasangan Bermasalah dalam Perkahwinan

The Functions of Consultation in Strengthening the Relationship of Couples with Marital Problems

MOHAMAD PAIRUZ SUHAIRI ABDULLAH
*ZAINAB ISMAIL

ABSTRAK

Masalah hubungan yang timbul dalam perkahwinan boleh menjadikan pasangan lebih mengenali antara satu sama lain. Ia juga boleh menjadikan pasangan mengakhiri perkahwinan dengan perceraian. Terdapat pelbagai masalah hubungan dalam perkahwinan yang menyumbang kepada peningkatan kadar perceraian. Perceraian adalah satu solusi segera yang boleh menamatkan masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan. Bagaimanapun, ia tidak dapat memutuskan hubungan keluarga mertua dan anak-anak. Pada asasnya, hampir kesemua pasangan yang berkahwin ingin menjaga hubungan mereka agar kuat dan sihat. Sehubungan itu, Jabatan-jabatan Agama Islam Negeri di Malaysia menubuhkan Unit Rundingcara Keluarga sebagai satu saluran yang dapat membantu pasangan bermasalah dalam perkahwinan. Tujuan makalah ini adalah untuk menganalisis fungsi rundingcara dalam mengukuhkan hubungan pasangan bermasalah dalam perkahwinan. Reka bentuk kajian ini adalah penyelidikan deskriptif. Data dikumpul melalui analisis dokumen iaitu Laman Web Rasmi Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan dan laporan penyelidikan berkaitan rundingcara dalam perkahwinan. Data dianalisis menggunakan pendekatan deskriptif. Hasil kajian menunjukkan Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan mempunyai 14 fungsi. Daripada 14 fungsi tersebut, lima adalah untuk fungsi rundingcara dan sembilan untuk fungsi program pembangunan keluarga. Secara keseluruhannya, fungsi rundingcara di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan adalah suatu intervensi masalah suami dan isteri dalam perkahwinan, khususnya bagi mengukuhkan hubungan dalam perkahwinan dan mengelak perceraian. Kesemua 14 fungsi rundingcara ini memberi impak terhadap pembangunan institusi keluarga terutamanya bagi mengukuh hubungan dalam perkahwinan.

Kata kunci: *Rundingcara, fungsi rundingcara, masalah hubungan, perkahwinan, prosedur.*

ABSTRACT

Relationship problems that arise in marriage can make couples more understanding with each other. It also can make couples to end the marriage in divorce. There are a variety of relationship problems in the marriage that contributes to the rise in the divorce rate. Divorce is an instant solution that can end the relationship problems in marriage. However, it cannot break up the relationship between family-in-law and children. Almost all married couples intend to keep their relationship strong and healthy. As a result, the State Islamic Religious Departments in Malaysia established the Family Consultation Unit as a medium that can help couples with marital problems. The paper aims to analyse the functions of consultation in strengthening the relationships of couples with marital problems. A descriptive research was chosen as a research design in this study. Data were collected through document analysis, namely the Official Website of the Federal Territories Islamic Religious Department and the research reports on the consultation in marriage. Data were analysed using a descriptive approach. The results of the study show that the consultation at the Federal Territories Islamic Religious Department has 14 functions. Of 14 functions, five functions for consultation, and nine functions for the family development programme. As a whole, the functions of the consultation at the Federal Territories Islamic Religious Department is an intervention for husband and wife problems in marriage, significantly to strengthen the relationships in marriage and avoid divorce. These 14 functions of consultation have given an impact on the development of the family institution significantly to strengthen the relationships in marriage

Keywords: *Consultation, function of consultation, relationship problems, marriage, procedure*

PENDAHULUAN

Antara faktor yang mendorong kepada timbulnya masalah hubungan dalam perkahwinan ialah penggunaan komunikasi yang tidak berkesan seperti *blamer*, *placater*, *computer* dan *distracter* (David & Weinhold 2012; Zainab 2014). Komunikasi *blamer* ialah komunikasi menuduh, menyalahkan orang lain dan mencari kesilapan orang lain untuk menampakkan dirinya kuat, hingga orang yang dituduh berasa dirinya bersalah, komunikasi *placater* ialah komunikasi pendamai atau komunikasi yang cuba melicinkan keadaan dengan memohon maaf, mengaku salah, menjaga perasaan orang lain daripada berasa sedih atau kecewa atau menyukakan hati orang lain supaya orang lain tidak marah, tetapi dalam masa yang sama dia menjadikan dirinya menjadi tidak berfungsi, komunikasi *computer* ialah komunikasi logik yang suka memberi alasan intelek, tiada emosi dan suka menyendiri dalam apa situasi sekalipun, manakala komunikasi *distracter* pula ialah komunikasi menarik perhatian

orang yang bercakap dengan cara menghilangkan fokus daripada isu yang penting kepada sesuatu yang tidak berkaitan dan tidak mahu terlibat dengan apa yang berlaku (Ables & Brandsma 1977; David & Weinhold 2012; Zainab 2014). Faktor pengabaian tanggungjawab dan kewajipan (David & Weinhold 2012; Zainab 2014) serta gangguan pihak ketiga (Zawanah 1998; Zainab 2001) juga merupakan faktor yang mendorong kepada timbulnya masalah dalam perkahwinan. Faktor penggunaan komunikasi yang tidak berkesan serta pengabaian tanggungjawab dan kewajipan adalah faktor dalaman yang timbul daripada sikap dan personaliti pasangan suami isteri itu sendiri. Manakala faktor pihak ketiga adalah faktor luaran yang timbul daripada perubahan sosial dan persekitaran.

Akibat daripada sikap, personaliti, perubahan sosial dan persekitaran yang negatif, pasangan suami isteri terpaksa berhadapan dengan pelbagai masalah hubungan dalam perkahwinan seperti tiada persefahaman, suami mendera isteri, suami meninggalkan isteri, suami mengabaikan nafkah zahir kepada isteri, suami poligami, suami ada perempuan lain, suami benci keluarga isteri, suami tidak solat, suami terlibat dengan penyalahgunaan dadah, judi dan arak, isteri ada lelaki lain serta campur tangan mertua dan ipar duai (Zawanah 1998; Williams 2003; Zainab 2001; 2014; LPPKN 2015). Masalah hubungan dalam perkahwinan ini juga boleh berlaku apabila jiwa seseorang menjurus kepada kejahatan iaitu *al-nafs al-ammarah bi-al-su'* (Najati 1985; Zahran 2002). Ringkasnya terdapat empat masalah hubungan dalam perkahwinan iaitu tiadanya persefahaman, pasangan curang, masalah psikologi serta campur tangan mertua dan ipar duai. Namun masalah yang membimbangkan ialah masalah yang berkaitan dengan kesalahan jenayah seperti berjudi, minum minuman yang memabukkan, melakukan sumbang mahram, melakukan pelacuran, melakukan muncikari, melakukan persetubuhan luar nikah, terlibat dalam subahat persetubuhan haram, melakukan perbuatan sebagai persediaan untuk melakukan persetubuhan luar nikah, melakukan perhubungan jenis luar tabie, hamil luar nikah, melakukan liwat, melakukan musahaqah, berkhawat, bersekediaman, lelaki berlagak seperti perempuan dan perbuatan tidak sopan di tempat awam (Jabatan Kemajuan Islam Malaysia 2011) kerana ia salah dari segi undang-undang dan hukum syarak.

Dari perspektif psikologi dan kaunseling, masalah hubungan dalam perkahwinan boleh menjadikan pasangan lebih mengenali dan memahami sikap dan personaliti masing-masing (David & Weinhold 2012) dan ia juga boleh mengakibatkan pasangan mengakhiri perkahwinan dengan perceraian (Zawanah 1998; Zainab 2001; 2014) atau perpisahan (David &

Weinhold 2012). Masalah hubungan dalam perkahwinan ini jika tidak ditangani dengan sikap terbuka dan komunikasi yang asertif serta kongruen bukan sahaja boleh mengakibatkan pasangan bermasalah terlibat dengan kesalahan jenayah dan hukum syarak, malah boleh mengakibatkan perkahwinan berakhir dengan perceraian. Perceraian bukan idaman pasangan suami isteri, tetapi ia merupakan keputusan terakhir yang perlu dipilih jika masalah dalam perkahwinan tidak boleh mencapai jalan perdamaian. Bagaimanapun, pada dasarnya setiap pasangan suami isteri mengidamkan keluarga yang harmoni dan ikatan perkahwinan yang berkekalan hingga ke akhir hayat. Dalam melayari bahtera rumahtangga, pasangan suami isteri perlu mempunyai pengetahuan tentang tanggungjawab dan kewajipan sebagai suami isteri. Selain itu, pasangan suami isteri juga perlu mempunyai sikap saling berharap antara satu sama lain (*mutual expectation*) (Abdul-Rauf 1994). Ketiadaan pengetahuan tentang tanggungjawab dan kewajipan serta sikap saling berharap antara satu sama lain jika tidak ditangani akan menjadikan perkahwinan berakhir dengan kekecewaan dan perceraian.

Isu perceraian ini adalah isu global yang berlaku di seluruh dunia. Dalam tahun 2000-an, kes perceraian dan berpisah paling tinggi berlaku di negara maju berbanding negara sedang membangun. Berdasarkan United Nations (2011), golongan wanita yang berusia antara 35-39 tahun di negara maju adalah paling ramai (11%) mengalami masalah perceraian atau perpisahan daripada suami berbanding dengan golongan lelaki yang berusia antara 35-39 tahun di negara maju yang hanya 9 peratus mengalami masalah perceraian atau perpisahan daripada isteri. Jika dikaji kes perceraian dan perpisahan di negara sedang membangun, United Nations (2011) melaporkan golongan wanita dan lelaki yang berusia antara 35-39 tahun adalah sama iaitu 2 peratus. Suatu fenomena yang perlu diberi perhatian mengenai statistik ini ialah kes perceraian atau perpisahan di peringkat dunia yang meningkat daripada 2 peratus dalam tahun 1970-an kepada 4 peratus dalam tahun 2000-an (United Nations 2011) dan negara yang paling tinggi kes perceraian atau perpisahan ialah Amerika Syarikat (Juho 2013). Antara Amerika Syarikat dan Eropah, Amerika Syarikat adalah negara maju yang paling tinggi kadar kes perceraian atau perpisahan (Amato & James 2010).

Malaysia sebagai sebuah negara sedang membangun juga mengalami kes peningkatan kadar perceraian. Menurut LPPKN (2015), perceraian merupakan kes yang sentiasa meningkat tahun demi tahun dan tinggi berbanding dengan kes rujuk. Sebagai contoh, pada tahun 2017, bilangan kes perceraian telah meningkat sebanyak 0.1 peratus iaitu daripada 50,314 meningkat kepada 50,356 pada tahun 2018 (Jabatan Perangkaan Malaysia 2019). Perceraian ini melibatkan pasangan Muslim

dan non-Muslim. Berdasarkan kajian LPPKN (2015), lebih satu pertiga perkahwinan pertama di Malaysia sama ada pasangan Muslim atau non-Muslim berakhir dengan perceraian dalam tempoh kurang daripada lima tahun (LPPKN 2015). Walaupun begitu, Jabatan Perangkaan Malaysia (2019) melaporkan bilangan perceraian pasangan Muslim meningkat daripada 39,709 pada tahun 2017 kepada 40,269 pada tahun 2018 iaitu sebanyak 1.4 peratus. Sebaliknya, bilangan perceraian pasangan non-Muslim menurun daripada 10,605 pada tahun 2017 kepada 10,087 pada tahun 2018 iaitu sebanyak 4.9 peratus. Statistik ini menunjukkan kadar perceraian kasar pasangan non-Muslim bertambah baik daripada 0.9 peratus pada tahun 2017 kepada 0.8 peratus pada tahun 2018 (Jabatan Perangkaan Malaysia 2019).

Fenomena peningkatan kes perceraian dalam kalangan pasangan Muslim juga boleh dilihat dalam Data dan Maklumat Kekeluargaan/Sosial Masyarakat Islam Malaysia yang diterbitkan oleh Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (2011; 2017). Dalam tempoh 10 tahun iaitu dari tahun 1990 hingga tahun 2000, terdapat seramai 1,019,972 pasangan berkahwin di Malaysia. Dalam tempoh 10 tahun itu juga, terdapat seramai 129,280 pasangan yang bercerai dan seramai 18,824 yang membuat keputusan untuk rujuk selepas bercerai. Jika dikaji antara tahun 2001-2011 pula, jumlah pasangan berkahwin di Malaysia adalah seramai 1,312,535, manakala jumlah yang bercerai adalah seramai 224,455 dan yang rujuk adalah seramai 27,760 (Jabatan Kemajuan Islam Malaysia 2011; 2017). Begitu juga antara tahun 2012-2015 iaitu dalam tempoh empat tahun, jumlah pasangan berkahwin (639,652), bercerai (129,410) dan rujuk (16,947) di Malaysia terus meningkat.

Walaupun perceraian adalah pengakhiran bagi sebuah perkahwinan, keluarga yang dibina tidak pernah terputus atau terpisah, ia berkembang dan maju terus, terutama keluarga mertua dan anak-anak. Pada saat kesulitan ini, pasangan bermasalah perlu dibantu bagi mengukuhkan perkahwinan mereka dengan menyedarkan mereka tentang impak perceraian terhadap anak-anak dan keluarga serta membimbing mereka tentang prinsip-prinsip yang diperlukan untuk membina keluarga bahagia. Bagi membantu pasangan bermasalah menghadapi masalah hubungan dalam perkahwinan, Jabatan-jabatan Agama Islam Negeri di Malaysia menubuhkan unit rundingcara keluarga pada awal tahun 80-an bersamaan dengan pelaksanaan undang-undang keluarga Islam (Siti Zulaikha 2003). Melalui Jabatan Agama Islam, pasangan bermasalah dapat berbincang dengan Pegawai Rundingcara tentang masalah hubungan yang berlaku serta kaedah bagi memperbaiki kelemahan perhubungan dalam perkahwinan mereka. Persoalannya ialah apakah fungsi rundingcara ini

dapat membantu pasangan bermasalah mencari jalan keluar dan mengukuhkan kembali hubungan perkahwinan mereka? Oleh itu, tujuan makalah ini adalah untuk menganalisis fungsi rundingcara yang ditawarkan oleh institusi Islam negeri terhadap masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan.

KONSEP RUNDINGCARA BAGI MENGUKUKKAN HUBUNGAN PASANGAN

Rundingcara bukan sesi kaunseling kerana kaunseling adalah suatu proses pengajaran dan pembelajaran psikososial yang berlaku dalam bentuk bersemuka antara seorang kaunselor yang pakar dalam psikologi kaunseling dan seorang klien yang ditujukan kaunseling dengan menggunakan teknik dan kaedah profesional (Shertzer & Stone 1976; Hasan Langgulung 1990; Muhd Mansur & Siti Nordinar 1996; Yahya Jaya 2004; Zainab 2016). Tujuan kaunseling adalah untuk membantu klien memahami diri dan situasinya (Shertzer & Stone 1976), mengubah klien dari segi psikologi dan tingkah laku (Muhd Mansur & Siti Nordinar 1996), mengembangkan dimensi dan potensi keberagamannya seoptimum dan sebaiknya (Yahya Jaya 2004) serta menolong klien menyesuaikan dirinya dengan masyarakat, memahami dirinya dan persekitarannya serta menggalakkan klien menerima takdir yang telah ditentukan Allah kepadanya dan melatih klien untuk membuat keputusan dengan berpandukan syariat Allah sehingga ia menikmati kebahagiaan di dunia dan akhirat (Hasan Langgulung 1990). Dalam konteks kajian ini, kaunseling yang dimaksudkan ialah kaunseling perkahwinan. Kaunseling perkahwinan ialah suatu bentuk psikoterapi untuk pasangan yang berkahwin yang melibatkan satu proses hubungan membantu antara seorang kaunselor dengan pasangan yang berkahwin secara bersemuka, bagi menyelesaikan masalah yang berkaitan dengan hubungan mereka (LPPKN 2020). Ia juga bertujuan bagi membantu pasangan suami isteri agar dapat mengurus atau menangani masalah hubungan mereka dengan cara yang lebih efektif dan dapat menghindarkan masalah kecil daripada menjadi besar dan serius (LPPKN 2020). Namun begitu, pasangan yang mengalami masalah hubungan dalam perkahwinan sukar untuk mendapat perkhidmatan kaunseling di Jabatan-jabatan Agama Islam kerana tidak ramai Pegawai Agama yang mengendalikan kes pasangan bermasalah mempunyai lesen Perakuan Amalan dan Kaunselor Berdaftar.

Rundingcara pula bermaksud proses membimbing klien dalam pertemuan yang melibatkan perhubungan dua hala antara pegawai rundingcara dengan individu yang memerlukan bimbingan dan jalan penyelesaian (MyGovernment 2019). Pada asasnya, rundingcara ialah

suatu proses antara dua orang profesional iaitu perunding yang merupakan pakar, dan perunding yang meminta pertolongan rundingcara berkaitan dengan masalah dan kesukaran yang dialaminya dalam pekerjaan semasa atau keputusannya untuk menukar pekerjaan lain (Caplan 1970). Perunding ialah seorang individu yang memberi nasihat atau perkhidmatan profesional mengenai sesuatu perkara berkaitan dengan bidang pengetahuannya kepada individu lain yang memerlukan khidmat nasihat dan perkhidmatan profesional daripadanya sebagai seorang pakar (Cook & Buccino 1979). Rundingcara juga bermaksud satu proses perbincangan secara bersemuka antara perunding dengan klien yang bertujuan untuk memberi maklumat dan panduan kepada klien bagi menyelesaikan masalah yang dihadapi (Abdul Kader 1990; Zawanah 1998). Selain itu, rundingcara juga bermaksud satu proses memberi nasihat, bimbingan dan rundingan dalam menyelesaikan masalah yang menjadi konflik dan krisis dalam perkahwinan (Siti Marziah 2018). Ini bererti rundingcara ialah satu perkhidmatan yang tidak melibatkan pihak ketiga, tetapi melibatkan pihak yang terlibat sendiri atau pihak yang bertikai (Azizah et al. 2018). Oleh itu, rundingcara adalah suatu perkhidmatan yang boleh diaplikasikan oleh Pegawai Agama di Jabatan-jabatan Agama Islam kepada pasangan yang mengalami masalah hubungan dalam perkahwinan. Kebiasaannya, rundingcara dipraktikkan oleh kaunselor dan ahli psikologi. Namun oleh kerana rundingcara tidak terikat dengan akta dan lesen perakuan amalan, Jabatan-jabatan Agama Islam Negeri melantik Pegawai Agama yang pakar dalam masalah yang dialami oleh klien untuk menjalankan sesi rundingcara.

Dari perspektif Islam, rundingcara adalah suatu perkhidmatan yang dapat membantu klien membina keluarga bahagia dengan berpaksikan nilai *mawaddah* dan *rahmah* seperti firman Allah SWT dalam Surah al-Rum 30, ayat 21 yang bermaksud “Dan di antara tanda-tanda yang membuktikan kekuasaan-Nya dan rahmat-Nya bahawa Ia menciptakan untuk kamu (wahai kaum lelaki), isteri-isteri dari jenis kamu sendiri, supaya kamu bersenang hati dan hidup mesra dengannya, dan dijadikannya di antara kamu (suami isteri) perasaan kasih sayang dan belas kasihan. Sesungguhnya yang demikian itu mengandungi keterangan-keterangan (yang menimbulkan kesedaran) bagi orang-orang yang berfikir” (Tafsir Pimpinan Ar-Rahman Kepada Pengertian al-Quran 30 Juzu’ (1983). Ayat ini jelas menunjukkan di antara rahmat Allah SWT yang sempurna kepada manusia ialah Allah SWT menjadikan pasangan mereka daripada jenis mereka sendiri dan menjadikan rasa kasih dan sayang di antara pasangan itu (Ibn Kathir 2007). Oleh itu, untuk membina perkahwinan bahagia, suami dan isteri perlu menjalin hubungan dengan perasaan *mawaddah* dan

rahmah iaitu mengamalkan konsep menang-menang dan sentiasa mengamalkan konsep “memberi dan menerima” dalam perkahwinan (Siti Marziah 2018). Di Malaysia, perkhidmatan rundingcara bagi pasangan bermasalah dalam perkahwinan mula diperkenalkan kepada masyarakat Muslim pada awal tahun 80-an iaitu serentak dengan pelaksanaan undang-undang keluarga Islam (Siti Zulaikha 2003; Lembaga Penyelidikan Undang-Undang 2001). Prinsip rundingcara mesti tulen, bermakna, tepat pada waktunya dan sesuai dengan masalah yang dihadapi oleh klien yang membawa hasil dan pemahaman yang lebih baik kepada klien (Department of Public Expenditure and Reform 2016). Tujuan rundingcara diperkenalkan di Jabatan Agama Islam adalah untuk bertanggungjawab terhadap aduan klien dan membantu klien menyelesaikan masalah rumah tangga (JAWI 2014).

Secara keseluruhannya, rundingcara bagi pasangan bermasalah dalam perkahwinan ialah suatu proses interaksi antara seorang pakar perunding dengan klien sama ada suami atau isteri atau kedua-duanya sekali yang meminta bantuan perundingan berkenaan sesuatu masalah atau kesulitan yang dirasanya perlu mendapat informasi yang tulen, bermakna, tepat pada waktunya dan sesuai dengan masalah yang dihadapi oleh klien. Rundingcara bagi pasangan bermasalah dalam perkahwinan juga boleh didefinisikan sebagai suatu perkhidmatan atau pemberian bimbingan dan nasihat menerusi perbincangan masalah dan cara-cara mengatasinya atau tugas utama dalam memberi khidmat nasihat dan panduan kepada pasangan yang bermasalah agar dapat membetulkan kesilapan, berusaha untuk menerima dan menyesuaikan diri serta menjalankan hak dan tanggungjawab masing-masing dalam perkahwinan.

KAEDAH KAJIAN

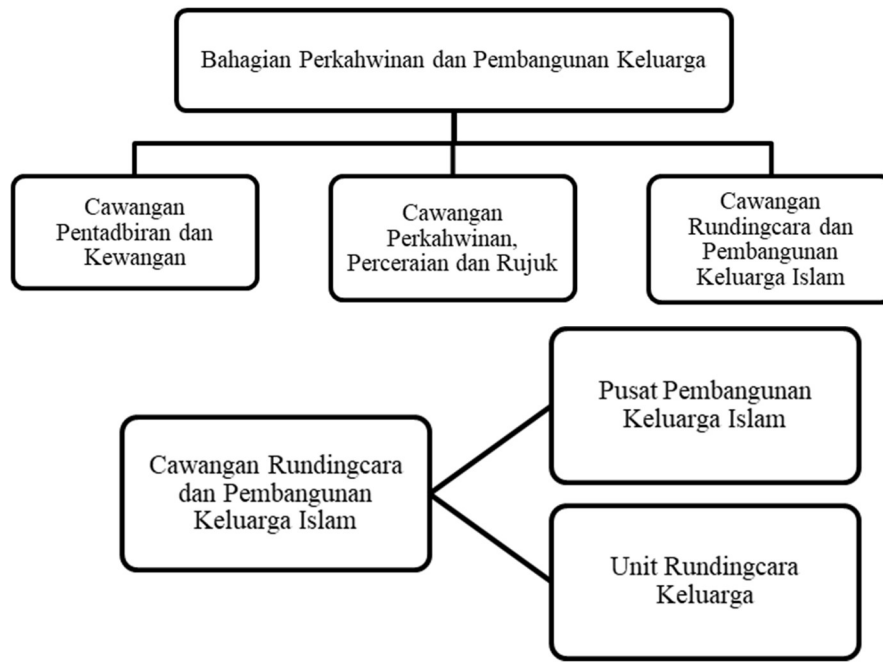
Kajian ini memilih penyelidikan deskriptif sebagai reka bentuk kajian. Penyelidikan deskriptif ialah satu jenis kajian yang menggunakan data naturalistik, yang diperoleh melalui pemerhatian atau alat tinjauan dengan tujuan untuk memerihalkan dan menggambarkan fenomena yang berlaku dan ciri-cirinya (Nassaji 2015). Dalam konteks kajian ini, tujuan penyelidikan deskriptif dipilih adalah untuk mengenal pasti dan memerihalkan fungsi rundingcara terhadap masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan. Kajian ini memilih Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan (JAWI) sebagai sampel kerana ia merupakan institusi agama yang paling dekat dari segi fizikalnya dengan Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM). Selain itu, ia dipilih kerana kes perceraian yang berlaku di Wilayah Persekutuan sama ada Cawangan Kuala Lumpur (5.04%), Cawangan Putrajaya (0.48%) dan Cawangan Labuan (0.39%)

adalah paling rendah berbanding daripada keseluruhan negeri lain di Malaysia (Jabatan Kemajuan Islam Malaysia 2017). JAWI juga dipilih kerana ia merupakan salah satu Jabatan Agama Islam yang menyediakan perkhidmatan rundingcara kepada pasangan yang bermasalah dalam perkahwinan yang datang dari pelbagai negeri di Malaysia serta pelbagai kelas sosial.

Data yang digunakan dalam kajian ini adalah data kualitatif yang diperoleh daripada analisis dokumen di JAWI iaitu Laman web rasmi JAWI (2014) dan laporan penyelidikan berkaitan rundingcara di Jabatan-jabatan Agama Islam yang diterbitkan sebagai artikel jurnal. Laman web rasmi JAWI (2014) dan artikel jurnal ini dipilih adalah kerana di dalamnya terdapat maklumat berkaitan fungsi rundingcara di JAWI. Fungsi rundingcara merupakan pembolehubah utama dalam objektif kajian ini. Melalui data yang dikumpul melalui Laman web rasmi JAWI (2014) dan laporan penyelidikan, kajian ini dapat menganalisis fungsi rundingcara bagi mengukuhkan hubungan pasangan bermasalah dalam perkahwinan. Pendekatan analisis data yang dipilih dalam kajian ini ialah teknik analisis deskriptif. Deskriptif merupakan salah satu teknik analisis data kualitatif yang dilakukan dengan cara meneroka, menerangkan dan menghuraikan secara terperinci tentang fenomena atau gejala yang berlaku, tanpa mengaitkan antara satu pembolehubah dengan pembolehubah yang lain (Creswell 2012). Dalam konteks kajian ini, tujuan teknik analisis deskriptif digunakan adalah untuk menerangkan dan menggambarkan fungsi rundingcara dalam mengukuhkan hubungan pasangan bermasalah dalam perkahwinan.

DAPATAN KAJIAN

Rundingcara adalah suatu perkhidmatan di bawah Bahagian Perkahwinan dan Pembangunan Keluarga. Bidang kuasa Bahagian Perkahwinan dan Pembangunan Keluarga terikat sepenuhnya di bawah Akta Undang-undang Keluarga Islam (Wilayah Persekutuan) 1984 (Akta 303) dan fungsinya adalah untuk menguruskan urusan pendaftaran pernikahan, perceraian dan rujuk orang Islam di Wilayah Persekutuan serta melaksanakan rundingcara keluarga dengan memberi khidmat rundingcara keluarga (kaunseling) (JAWI 2014). Di bawah pentadbiran Bahagian Perkahwinan dan Pembangunan Keluarga ini, terdapat tiga Cawangan iaitu (1) Cawangan Pentadbiran dan Kewangan, (2) Cawangan Perkahwinan, Perceraian dan Rujuk dan (3) Cawangan Rundingcara dan Pembangunan Keluarga Islam (Lihat Rajah 1).

Rajah 2: Cawangan Rundingcara dan Pembangunan Keluarga Islam
Sumber: JAWI (2014)

Fungsi Rundingcara

Cawangan Rundingcara dan Pembangunan Keluarga Islam di JAWI menetapkan 14 fungsi khusus bagi pelaksanaan rundingcara keluarga dan pembangunan keluarga. Fungsi tersebut ialah (JAWI 2014):

1. Memberi perkhidmatan rundingcara dan nasihat dalam menyelesaikan masalah kekeluargaan Islam.
2. Membantu menyelesaikan masalah kekeluargaan yang dihadapi oleh pasangan yang berkahwin.
3. Mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan rasmi atau kes-kes berdaftar.
4. Mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan secara hotline atau kes pandangan.
5. Menyediakan laporan kes rundingcara untuk dikemukakan ke Mahkamah Syariah.
6. Menjadi urusetia kepada aktiviti yang dijalankan oleh Unit.
7. Mengendalikan Jawatankuasa Pendamai yang dilantik oleh Mahkamah Syariah.
8. Menjadi urusetia pengendalian seminar pemantapan keluarga.

9. Merancang serta menyelaras perkhidmatan Pusat Pembangunan Keluarga Islam berdasarkan modul-modul yang ditetapkan.
10. Merancang dan menyediakan kursus/bengkel/forum berkaitan dengan permasalahan masyarakat di Pusat-pusat Khidmat Sosial.
11. Menyelaras dan menyelia tugas-tugas yang dilakukan oleh kakitangan Pusat Pembangunan Keluarga Islam.
12. Menyelaras program-program dengan agensi luar.
13. Menjalankan pemantauan ke atas Pusat-pusat Khidmat Sosial.
14. Bertanggungjawab terhadap Pusat-pusat Kursus Pra-Perkahwinan yang dilantik.

Kesemua fungsi ini menggambarkan terdapat dua tanggungjawab rundingcara terhadap pasangan bermasalah dalam perkahwinan. Tanggungjawab pertama ialah tanggungjawab terhadap aduan dan penyelesaian masalah rumah tangga sebelum tuntutan di bawa ke Mahkamah Syariah, manakala tanggungjawab kedua ialah tanggungjawab terhadap perancangan dan pelaksanaan aktiviti atau program pengukuhan institusi kekeluargaan (JAWI 2014). Bagi merealisasikan fungsi rundingcara terhadap masalah hubungan pasangan, Cawangan Rundingcara dan Pembangunan Keluarga Islam menyediakan tiga jenis perkhidmatan rundingcara di JAWI iaitu (1) rundingcara semasa, (2) rundingcara melalui telefon dan (3) rundingcara secara temu janji (JAWI 2014). Ketiga-tiga jenis perkhidmatan ini menunjukkan fungsi rundingcara adalah untuk membangunkan institusi keluarga, menjelaskan kekeliruan dan membekalkan maklumat mengenai isu rumah tangga dan membantu menyelesaikan masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan.

Implikasi Fungsi Rundingcara

Daripada 14 fungsi ini, dapat dirumuskan lima daripadanya iaitu (1) memberi perkhidmatan rundingcara dan nasihat dalam menyelesaikan masalah kekeluargaan Islam, (2) membantu menyelesaikan masalah kekeluargaan yang dihadapi oleh pasangan yang berkahwin, (3) mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan rasmi atau kes-kes berdaftar, (4) mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan secara hotline atau kes pandangan dan (5) menyediakan laporan kes rundingcara untuk dikemukakan ke Mahkamah Syariah (JAWI 2014) adalah berkaitan dengan implikasi fungsi rundingcara. Manakala sembilan yang lain iaitu (1) merancang serta menyelaras perkhidmatan Pusat Pembangunan Keluarga Islam berdasarkan

modul-modul yang ditetapkan, (2) merancang dan menyediakan kursus/bengkel/forum berkaitan dengan permasalahan masyarakat di pusat-pusat khidmat sosial, (3) menyelaraskan program-program dengan agensi luar, (4) menyelaraskan dan menyelia tugas-tugas yang dilakukan oleh kakitangan Pusat Pembangunan Keluarga Islam, (5) menjalankan pemantauan ke atas pusat-pusat khidmat sosial, (6) bertanggungjawab terhadap pusat-pusat kursus pra-perkahwinan yang dilantik, (7) menjadi urusetia kepada aktiviti yang dijalankan oleh unit, (8) mengendalikan Jawatankuasa Pendamai yang dilantik oleh Mahkamah Syariah dan (9) menjadi urusetia pengendalian seminar pemantapan keluarga (JAWI 2014) adalah berkaitan dengan implikasi fungsi pengurusan pembangunan keluarga Islam.

Ringkasnya lima fungsi rundingcara adalah untuk memberi perkhidmatan rundingcara, bimbingan dan nasihat, menyelesaikan masalah dan menyediakan laporan kes rundingcara untuk dikemukakan ke Mahkamah Syariah. Manakala sembilan fungsi pengurusan pembangunan keluarga Islam adalah untuk merancang, menyelaraskan, menyedia, menyelia, menjalankan pemantauan, bertanggungjawab, menjadi urusetia, mengendalikan Jawatankuasa Pendamai dan mengendalikan program bagi pemantapan keluarga. Secara keseluruhan, implikasi fungsi rundingcara dan pengurusan pembangunan keluarga Islam terhadap masalah hubungan pasangan adalah untuk menolong mereka dengan memberi bimbingan dan jalan penyelesaian (Norhayati et al. 2008).

PERBINCANGAN KAJIAN

Kesemua 14 fungsi rundingcara ini boleh dirumuskan sebagai peranan atau tugas utama yang signifikan dalam perundingan atau perbincangan bagi membantu pasangan bermasalah mengukuhkan hubungan dalam perkahwinan atau menyelesaikan masalah dengan cara yang terbaik. Secara praktisnya, fungsi rundingcara terhadap masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan adalah untuk membantu pasangan bermasalah sebelum kes mereka dibawa ke Mahkamah Syariah (Sharifah Zaleha & Cederroth 1997) dan perlu melalui prosedur rundingcara.

Prosedur Rundingcara

Terdapat sepuluh prosedur rundingcara yang perlu dilaksanakan bagi mencapai fungsi rundingcara terhadap masalah hubungan pasangan dalam perkahwinan iaitu (Zawanah 1998; Norhayati et al. 2008):

1. Menerima fail klien
2. Menjalankan sesi rundingcara

3. Membuat penutupan sesi dan mencatatkan segala penilaian sesi rundingcara
4. Menentukan tarikh untuk sesi susulan jika perlu
5. Membuat panggilan pihak-pihak yang terbabit untuk temu janji seterusnya
6. Menanda “K.I.V.” pada fail jika pada pertimbangannya kes tersebut perlu ditangguhkan untuk sementara waktu
7. Menanda “Mahkamah” pada fail jika klien memutuskan untuk membawa kes ke mahkamah
8. Mengemuka laporan sesi rundingcara kepada pihak Mahkamah dengan menggunakan borang laporan kepada hakim
9. Menanda “selesai” jika kes telah dapat diselesaikan secara baik
10. Mengemuka fail kepada Pegawai Tadbir Agama (PTA) atau Ketua Penolong Pengarah (KPP) jika pada pertimbangannya kes tidak dapat diselesaikan secara baik.

Melalui prosedur rundingcara ini, pasangan yang menghadapi masalah hubungan dalam perkahwinan dapat mengenal pasti perkara yang saling menarik antara mereka dalam menyelesaikan isu-isu yang timbul hingga akhirnya mereka mencapai situasi menang-menang atau win-win situation (Azizah et al. 2018). Selain itu, pasangan dapat mengeratkan kembali hubungan antara satu sama lain dengan meletakkan perspektif yang lebih baik terhadap pasangan masing-masing. Melalui fungsi rundingcara ini juga dapat membantu pasangan yang bermasalah dan ahli keluarga mereka untuk meneroka idea dan pilihan baharu ke arah kehidupan keluarga yang sejahtera, harmoni dan saling memahami (Norhayati et al. 2008). Ini adalah kerana setiap masalah dalam perkahwinan ada jalan keluarnya sebagaimana firman Allah SWT dalam al-Quran, Surah al-Talaq 65, ayat 2 yang bermaksud “Dan sesiapa yang bertaqwa kepada Allah (dengan mengerjakan suruhan-Nya dan meninggalkan larangan-Nya), nescaya Allah akan mengadakan baginya jalan keluar (dari segala perkara yang menyusahkannya)”. Menurut perspektif Islam, rundingcara untuk pasangan bermasalah dalam perkahwinan perlu mematuhi prinsip-prinsip tertentu bagi membentuk, mengekal dan memperbaiki sesebuah perkahwinan, tetapi dari segi teknik perlu disesuaikan dengan keadaan semasa (Siti Zulaikha 2003). Dari perspektif psikologi, setiap individu yang dilahirkan ke dunia pasti mengalami perkembangan tingkah laku, emosi, kognitif dan rohani serta gangguan psikologi (Zainab 2015). Oleh itu, pasangan bermasalah merupakan individu yang perlu dibantu dan diberi bimbingan bagi mencari jalan penyelesaian yang terbaik dan berkesan.

Impak Rundingcara

Fungsi rundingcara menjadikan pasangan bermasalah mempunyai saluran untuk membuat aduan dan menyelesaikan masalah hubungan dalam perkahwinan secara adil. Ini adalah kerana terdapat dalam kalangan pasangan bermasalah yang tidak tahu tentang fungsi struktur sebagai suami dan isteri, tidak dapat membezakan komunikasi yang berkesan dengan yang tidak berkesan, mengalami masalah psikologi dan tidak mengenali hati dan perasaan pasangan masing-masing. Dengan adanya rundingcara, terdapat pasangan yang bermasalah dalam perkahwinan dapat dinasihati dan dipulihkan kembali sebelum mereka dibawa ke Mahkamah Syariah atau sebelum Mahkamah Syariah meluluskan perceraian. Sebagai contoh, sekiranya terdapat satu pihak yang bersetuju untuk bercerai dan Mahkamah Syariah telah berpuashati setelah melakukan penyiasatan bahawa perkahwinan tersebut tidak boleh diselamatkan, maka Mahkamah hendaklah menasihati pihak suami supaya melafazkan talaq (Siti Zulaikha 2003). Namun, dalam keadaan lain, apabila terdapat satu pihak yang tidak bersetuju dengan perceraian atau terdapat kemungkinan untuk berdamai, maka Mahkamah Syariah hendaklah melantik Jawatankuasa Pendamai yang terdiri daripada seorang Pegawai Agama (Pengerusi) dan dua orang lagi yang mewakili pihak suami dan isteri.

Walau bagaimanapun, terdapat juga pasangan bermasalah dalam perkahwinan yang tidak memanfaatkan fungsi rundingcara bagi mengatasi masalah hubungan mereka dalam perkahwinan. Kebiasaannya tujuan pasangan bermasalah mendapatkan khidmat rundingcara di Jabatan-jabatan Agama Islam Negeri adalah untuk memaklumkan hasrat mereka enggan berdamai, hendak bercerai dan hendak mendapatkan pandangan untuk meneruskan proses perundangan di mahkamah. Fenomena seperti ini berlaku terutamanya apabila salah seorang daripada pasangan berada dalam keadaan yang mendesak seperti isteri datang untuk meneruskan prosedur tuntutan fasakh kerana dianiaya dan didera oleh suami (Azizah et al. 2018). Oleh kerana itu, kejayaan khidmat rundingcara banyak bergantung kepada kerjasama pasangan yang bermasalah terutama individu yang memerlukan perkhidmatan rundingcara dan ia juga bergantung kepada kerjasama pihak ketiga yang dipanggil untuk hadir bersama dalam sesi rundingcara (Azizah et al. 2018).

KESIMPULAN

Rundingcara adalah satu perkhidmatan yang ditubuhkan dengan tujuan agar dapat membantu pasangan bermasalah dalam perkahwinan daripada bercerai. Perceraian adalah impak daripada hubungan pasangan suami

isteri yang telah membuat keputusan sebelum melalui sesi rundingcara atau yang lewat mendapatkan khidmat rundingcara hingga berlaku “retak menanti belah”. Bagi membantu pasangan bermasalah, 14 fungsi rundingcara disenaraikan sebagai *Standard Operating Prosedure* (SOP) di bawah Cawangan Rundingcara dan Pembangunan Keluarga Islam di JAWI. Daripada 14 fungsi rundingcara ini, lima daripadanya boleh dikategorikan sebagai strategi intervensi bagi mengukuh hubungan pasangan bermasalah dalam perkahwinan, iaitu memberi perkhidmatan rundingcara dan nasihat dalam menyelesaikan masalah kekeluargaan Islam, membantu menyelesaikan masalah kekeluargaan yang dihadapi oleh pasangan yang berkahwin, mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan rasmi atau kes-kes berdaftar, mengadakan sesi rundingcara dan bimbingan kepada pengaduan kes masalah rumah tangga bagi aduan secara hotline atau kes pandangan dan menyediakan laporan kes rundingcara untuk dikemukakan ke Mahkamah Syariah.

Secara keseluruhan, fungsi rundingcara ini sangat penting kerana ia dapat menurunkan kadar perceraian dan menyelamatkan pasangan bermasalah daripada bercerai. Ini adalah kerana melalui rundingcara, pasangan yang mengalami masalah dapat mengeratkan hubungan mereka dengan cara tidak memburukkan antara satu sama lain, meletakkan sesuatu dalam perspektif yang lebih baik dan mewujudkan situasi menang-menang. Bagaimanapun, fungsi rundingcara ini akan lebih memberi impak jika semua Pegawai Rundingcara diberi latihan hingga kompetensi rundingcara mereka dapat menurunkan kadar perceraian dan menyelamatkan pasangan bermasalah daripada bercerai.

RUJUKAN

- Abdul Kader Talib. 1990. Konsep manusia dan ciri-ciri khusus kaunseling/perundingcara dalam kaunseling menurut perspektif Islam. *Kertas kerja Seminar Kaunseling dalam Masyarakat Islam*. Yayasan Dakwah Islamiah. Kuala Lumpur, 25-26 September.
- Abdul-Rauf, Muhammad. 1994. *The Islamic Family: A General View*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Ables, S. Billie & Brandsma, Jeffrey M. 1977. *Therapy for Couples*. London: Jossey-Bass Publishers.
- Amato, Paul R. & James, Spencer. 2013. Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science* 1(1): 2-13.

- Azizah Mohd Rapini, Nur Zulfah Md Abdul Salam, Zanariah Dimon, Hammad Mohamad Dahalan & Zaini Yusnita Mat Jusoh. 2018. Konsep kajian amalan rundingcara keluarga di Jabatan Agama Islam Negeri-negeri di Malaysia: Tinjauan terhadap keperluan modul khusus. *Kertas Kerja International Research Management & Innovation Conference (5th IRMIC 2018)*. Putrajaya, 7 Ogos.
- Caplan, G. 1970. *The Theory and Practice of Mental Health Consultation*. New York: Basic Books.
- Cook, T.D. & Buccino, A. 1979. The social scientist as a provider of consulting services to the federal government. Dlm. Platt, J. & Wicks, R. *The Psychological Consultant*. hlm. 104. New York: Grune & Stratton.
- Creswell, J. W. 2012. *Educational research – planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston: Pearson.
- David L. Fenell & Barry K. Weinhold. 2012. *Counseling Families: An Introduction to Marriage, Couple and Family Therapy*. Edisi Keempat. U.S.A.: Love Publishing Company.
- Department of Public Expenditure and Reform. 2016. Consultation principles and guidance. <https://assets.gov.ie/5579/140119163201-9e43dea3f4b14d56a705960cb9354c8.pdf>.
- Hasan Langgulung. 1990. Kaunseling dalam Masyarakat Islam. *Kertas kerja Seminar Kaunseling dalam Masyarakat Islam. Yayasan Dakwah Islamiah. Kuala Lumpur, 25-26 September*.
- Ibn Kathir, Abi al-Fida' Ismail Ibn Kathir al-Qushi al-Damshiqi. 2007. *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. al-Qahirah: Dar al-Ghad al-Jadid.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. 2011. *Data dan Maklumat Kekeluargaan/Sosial Masyarakat Islam Malaysia*. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. 2017. Rekod Jumlah Pendaftaran Nikah, Cerai dan Rujuk Mengikut Negeri Tahun 2011-2011.
- Jabatan Perangkaan Malaysia. 2019. Perangkaan perkahwinan dan perceraian, Malaysia, 2019.
- JAWI. 2014. Laman web rasmi JAWI. <http://jawi.gov.my/index.php/my/bahagianjawi/perkahwinan-a-pembangunan-keluarga>. [1 April 2020].
- Juho, Härkönenjuho. 2013. Divorce: Trends, patterns, causes, consequences. Stockholm Research Reports in Demography 2013:7. The Demography Unit.
- Lembaga Penyelidikan Undang-Undang. 2001. *Akta Undang-Undang Keluarga Islam (Wilayah-Wilayah Persekutuan) 1984 (AKTA 303)*. Kuala Lumpur: International Law Book Services.

- LPPKN. 2015. *Family Well-Being Index Report Malaysia 2011*. Kuala Lumpur: Bahagian Kependudukan, Lembaga Penduduk dan Pembangunan Keluarga Negara.
- LPPKN. 2020. Kaunseling keluarga dan perkahwinan. Laman Web Rasmi Lembaga Penduduk dan Pembangunan Keluarga Negara. <https://www.lppkn.gov.my/index.php/perkhidmatan-pembangunan-keluarga/173-pk0008>. [1 April 2020].
- Muhd Mansur Abdullah & Siti Nordinar Mohd Tamin. 1996. *Pengantar Kaunseling*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- MyGovernment. 2019. Mengurus institusi keluarga. Putrajaya: Unit Pemodenan Tadbiran dan Perancangan Institusi Keluarga. <https://www.malaysia.gov.my/portal/subcategory/14?language=my>. [1 April 2020].
- Najati, Muhammad Uthman. 1985. *al-Qur'an wa 'Ilm al-Nafs*. Kaherah: Hai'ah al-Kuttab.
- Norhayati Ahmad, Norhudayati Hj. Mansor, Roslee Ahmad, Sulaiman Shakib Mohd. Noor. 2008. Peranan, proses kerja & tanggungjawab kaunselor di Jabatan Agama Islam dalam menangani masalah kekeluargaan. Kertas Kerja Seminar Kaunseling Keluarga. http://www.academia.edu/25542089/Peranan_Proses_Kerja_and_Tanggungjawab_Kaunselor_Di_Jabatan_Agama_Islam_Dalam_Menangani_Masalah_Kekeluargaan. [1 April 2020].
- Sharifah Zaleha Syed Hasan & Cederroth, S. (1997). *Managing Marital Disputes in Malaysia: Islamic Mediators and Conflict Resolution in the Syariah Courts*. London: Curzon Press Ltd.
- Shertzer, B. & Stone, S. C. 1976. *Fundamentals of Guidance and Counselling*. Boston: Houghton Mufflin Co.
- Siti Marziah Zakaria, Abdul Rahman Ahmad Badayai, Nor Ba' Yah Abdul Kadir & Salina Nen. 2018. Pengukuran dan peramal perkahwinan berkualiti: Satu sorotan. *Journal of Education and Social Sciences* 9(1): 59-64.
- Siti Zulaikha Hj. Mohd. Noor. 2003. Rundingcara: Jalan mengatasi masalah keluarga. *Majalah Sinar Rohani*. November.
- Tafsir Pimpinan al-Rahman kepada Pengertian al-Quran 30 Juzu'*. 2013. Terj. Abdullah Muhammad Basmeih. Cetakan ke-20. Kuala Lumpur: Darul Fikir Sdn. Bhd.
- United Nations. 2011. Population facts. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. Disember.
- Yahya Jaya, M.A. Prof. 2004. *Bimbingan Kaunseling Agama Islam*. t.tp.: Angkasa Raya.

- Williams, K. 2003. Has the future of marriage arrived? A contemporary examination of gender, marriage, and psychological well-being. *Journal of Health and Social Behavior* 44: 470-487.
- Zahran, Hamid Abd al-Salam, 2002. *al-Tawjih wa al-Irshad al-Nafsi*. Cetakan Ketiga. al-Qahirah: 'Alam al-Kutub.
- Zainab Ismail. 2001. Proses kaunseling Islam di kalangan pasangan yang bermasalah: Satu kajian kes di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur. Tesis PhD, Universiti Sains Malaysia.
- Zainab Ismail. 2014. Pendekatan komunikasi dalam kaunseling keluarga. Dlm. Zainab Ismail, Salasiah Hanin Hamjah & Rosmawati Mohamad Rasit. *Isu Dakwah Masa Kini – Keluarga, Komuniti Marginal dan Pendidikan*, hlm. 54-70. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Zainab Ismail. 2015. Faktor gangguan psikologi dalam kalangan mahasiswa universiti. *Al-Hikmah* 7(2): 55-71.
- Zawanah Muhammad. 1998. Perkhidmatan kaunseling perkahwinan di Jabatan-jabatan Agama Islam. Tesis Sarjana, Universiti Kebangsaan Malaysia.

Mohamad Pairuz Suhairi Abdullah
Bahagian Dakwah
Jabatan Kemajuan Islam Malaysia
Emel: paizarnim@yahoo.com.my

Prof. Dr. Zainab Ismail
*Corresponding author
Profesor
Pusat Kajian Dakwah dan Kepimpinan
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi
Emel: zainab@ukm.edu.my